

Mohigul TOHIROVA,
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti
 Tel: (94) 181 92 22
 E-mail: tohrovamohigul15@gmail.com

O'zMU, psixologiya fanlari doktori (DSc) D.N.Arzikulov taqrizi asosida

PERSONALITY COMMUNICATIVE TOLERANCE CHARACTERISTICS ANALYSIS

Annotation

This article analyzes important barriers to the integration of visually impaired people into society not only the insufficient development of real economic, socio-psychological assistance, but also the inadequacy of the level of tolerance of society towards them, the lack of social relations of a positive nature in relation to people with disabilities, the process of perception of people with deep visual pathology of common concepts and stereotypes.

Key words: Humanism, tolerance, reciprocity, social attitudes, socialization, inculturation, individuality, limited capacity, limited capacity, and healthy interpersonal relationships.

АНАЛИЗ ХАРАКТЕРИСТИК КОММУНИКАТИВНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В данной статье анализируются важные барьеры на пути интеграции людей с нарушениями зрения в общество: не только недостаточное развитие реальной экономической, социально-психологической помощи, но и неадекватность уровня толерантности общества к ним, отсутствие социальных отношений позитивного характера по отношению к людям с ограниченными возможностями, процесс о восприятии людьми с глубокой зрительной патологией общепринятых понятий и стереотипов.

Ключевые слова: Гуманизм, терпимость, взаимность, социальные установки, социализация, приобщение к культуре, индивидуальность, ограниченные возможности, ограниченный кругозор и здоровые межличностные отношения.

SHAXS KOMMUNIKATIV TOLERANTLIK XUSUSIYATLARI TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ko'rish qobiliyati cheklangan odamlarning jamiyatga qo'shilishidagi muhim to'siqlar nafaqat real iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik yordamning yetarli darajada rivojlanmaganligi, balki jamiyatning ularga nisbatan bag'rikenglik darajasining yetarli emasligi, imkoniyati cheklangan kishilarga nisbatan ijobiy xarakterdagi ijtimoiy munosabatlarning yo'qligi, keng tarqalgan tushunchalar va stereotiplar chuqur vizual patologiyasi bo'lgan odamlarni idrok etish jarayoni tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Gumanizm, tolerantlik, o'zaro munosabat, ijtimoiy munosabat, ijtimoiylashuv, inkulturatsiya, individuallik, imkoniyati cheklanganlik, imkoniyati cheklangan va sog'lom kishilar o'zaro munosabatlari.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda gumanizm (insonparvarlashtirish) inson shaxsiyati qadr-qimmatini tan olish, individual jismoniy va aqliy xususiyatlarni hisobga olgan holda uning qobiliyatlarini amalga oshirishni nazarda tutadi. Shu munosabat bilan ko'rish imkoniyati cheklanganlar ijtimoiylashuvi va integratsiyasi zamonaviy jamiyatning asosiy vazifalaridan biridir. "Biz ushbu yo'nalishda nogironligi bo'lgan insonlar – jamiyatning to'laqonli a'zolari, degan tamoyilga amal qilgan holda izchil ishlar olib boramiz" deb ta'kidlaydi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev[1].

Shu bilan birga, zamonaviy dunyoda ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar insonning moslashuvchan qobiliyatlariga bo'lgan talablarni kuchaytirdi. Bu tadqiqotchilarning shaxsning psixologik omillari va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini o'rganishga, uning moslashuv potensialini ochishga bo'lgan qiziqishining oshishiga olib kelmoqda. Tez o'zgaruvchan muhitga moslashishda ayniqsa ko'rish imkoniyati cheklanganlar sezilarli qiyinchiliklarga uchraydi. Aholining ushbu toifasi sub'ektiv va ob'ektiv omillarga bog'liq bo'lgan ijtimoiylashuv jarayonida sezilarli qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda. Imkoniyati cheklanganlar, shu jumladan, ko'rish qobiliyati cheklangan kishilar, ijtimoiy va psixologik sabablarga ko'ra "ijtimoiy ko'pchilik"dan ajratilgan ma'lum bir ijtimoiy qatlamni anglatadi. Tabaqalanish tizimida aholining ushbu toifasi, odatda, uy, maktab va ijtimoiy muhitdagi muammolar tufayli quyi, marginal qatlamni egallaydi; bitirgandan keyin ishsizlik; umumiy ijtimoiy istisno. "Ijtimoiy-madaniy hodisa, kasallik sifatida atipiklik sotsiologik yondashuvga muvofiq jismoniy nuqson ijtimoiy muhit tomonidan shaxsning o'ziga xos roli sifatida qaraladi"[2].

Ko'rish qobiliyati cheklangan shaxslar odamlarning maxsus guruhi sifatida, birinchi navbatda, zamonaviy ijtimoiy-madaniy muhitda vizual tarkibiy qismining ustunligi tufayli ijtimoiy moslashuv jarayonining o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ko'rish qobiliyati cheklangan odamlarning jamiyatga qo'shilishidagi muhim to'siqlar nafaqat real iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik yordamning yetarli darajada rivojlanmaganligi, balki jamiyatning ularga nisbatan bag'rikenglik darajasining yetarli emasligi, imkoniyati cheklangan kishilarga nisbatan ijobiy xarakterdagi ijtimoiy munosabatlarning yo'qligi, keng tarqalgan tushunchalar va stereotiplar chuqur vizual patologiyasi bo'lgan odamlarni idrok etish bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, ko'rishda jiddiy nuqsoni bo'lgan shaxslarning alohida ehtiyojlarini qondirish uchun qulay muhitning yetishmasligi, ijtimoiy-madaniy harakatchanlik va hayot imkoniyatlarini cheklash ularning shaxsiy rivojlanishi, adaptiv salohiyati va ijtimoiy faolligini oshirish masalalarini dolzarblashtiradi, bu hayotni normallashtirish, ijtimoiy moslashish va ularning jamiyatda tom ma'nodagi ijtimoiylashuviga yordam berishi zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'rish nuqsonlarini kompensatsiya qilish muammosini ishlab chiqishda organizm va atrof-muhit o'rtasidagi gomeostaz, muvozanat tamoyili qator olimlarning ishlarida keltirilgan. A.G. Litvakga ko'ra - "Umumiy yoki qisman ko'rlik bilan, analizator faoliyatining boshqa har qanday buzilishlarida bo'lgani kabi odamning yashash sharoitlari ham keskin o'zgaradi. Miya yarim qobig'iga tashqaridan keladigan vizual va propriotseptiv impulslar sonining kamayishi shaxsning psixik faoliyati va reaksiyalarining tabiatiga bog'liq ravishda salbiy ta'sir qiladi, ammo yangi miya qobiqlari markazlarining faollashishi yangi vaqtinchalik neyron aloqalarni shakllantirishga, eskilarining bostirilishi esa, pirovardida, yangi dinamik stereotipning paydo bo'lishiga olib keladi"[3].

V.M. Sorokinning ta'kidicha, maxsus psixologiyada kompensatsiya ko'pincha moslashish jarayonlarining bir turi sifatida o'rganiladi, kompensator jarayonlar ba'zan moslashish fenomenlari bilan chalkashtiriladi, chunki ikkala hodisada ham moslashish effekti mavjud [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Biz tamonimizdan taklif etilayotgan nazariy asoslarga tayanilgan modelga muvofiq, odatda ko'rish imkoniyati cheklangan va zaif ko'ruvchi shaxslarga nisbatan tolerantlikning shaxsiy potentsiali, shaxsiy omillarini empirik tadqiq etishda uning to'rtta asosiy tarkibiy qismi bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi o'rganildi: tolerant ong, tolerant shaxs, tolerant xatti-harakati – o'zaro ta'sir (kommunikativ bag'rikenglik) va tolerant xulq-atvor (kursiv bizniki). Nazariy va empirik fanlararo tadqiqotlar natijalarini tizimlashtirish bizga barcha toifadagi asosiy empirik referentlarni aniqlashga imkon berdi. Bu kommunikativ tolerantlikning o'ziga xos xususiyatlari, sog'lom kishilarning ko'rish imkoniyati cheklangan kishilar bilan muloqot qilish tajribasi (tolerant o'zaro ta'sir), sog'lom kishilar ongida ko'zi ojiz kishi obrazi (tolerant ong); shaxsning hissiy, kognitiv va kommunikativ xususiyatlari, qadriyatli-mazmuniy ustanovkalar, shaxsning o'zini o'zi anglash xususiyatlari (tolerant shaxs), ijtimoiylashuv mexanizmlari, shaxsning adabtatsiya jarayoni (tolerant xulq-atvor).

Tahlil va natijalar. Empirik tadqiqotda biz sog'lom kishilarning tolerantlik shaxsiy salohiyatining asosiy tarkibiy qismlarini aniqladik: kommunikativ tolerantlik xususiyatlari va ularning ong, shaxsiyat xususiyatlari, ko'rish imkoniyati cheklangan shaxslar bilan o'zaro munosabatlar tajribasi bilan aloqasi.

Kommunikativ tolerantlik shaxslarning ikki tomonlama o'zaro ta'sirining namoyon bo'lishi va dialog sifatini, turli toifalar, guruhlar va muayyan shaxslarning bir-biriga bo'lgan munosabatini tavsiflaganligi sababli sog'lom kishilar va ko'zida nuqsoni bo'lgan kishilarning tolerantlik munosabatlari o'rtasidagi farqni aniqlash muhim.

Empirik tadqiqotning asosiy natijalariga tayangan holda o'zaro munosabatlarning o'ziga xos tavsifini taklif etamiz.

Sog'lom kishilar va ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarning turli vaziyatlarda o'zaro ta'siri (tolerant muloqot)ni qabul qilish yoki qabul qilmaslik ustanovkalarining psixologik mexanizmlarini aniqlash maqsadida V.V. Boykoning so'rovnomasi yordamida turli bioijtimoiy guruhlarda kommunikativ tolerantlik xususiyatlari ifodalanganligi tahlil o'tkazildi.

Sog'lom kishilarda kommunikativ tolerantlikning ifodalanganligi va xususiyatlari variativligi ko'rsatkichlarini ko'rib chiqamiz. Natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

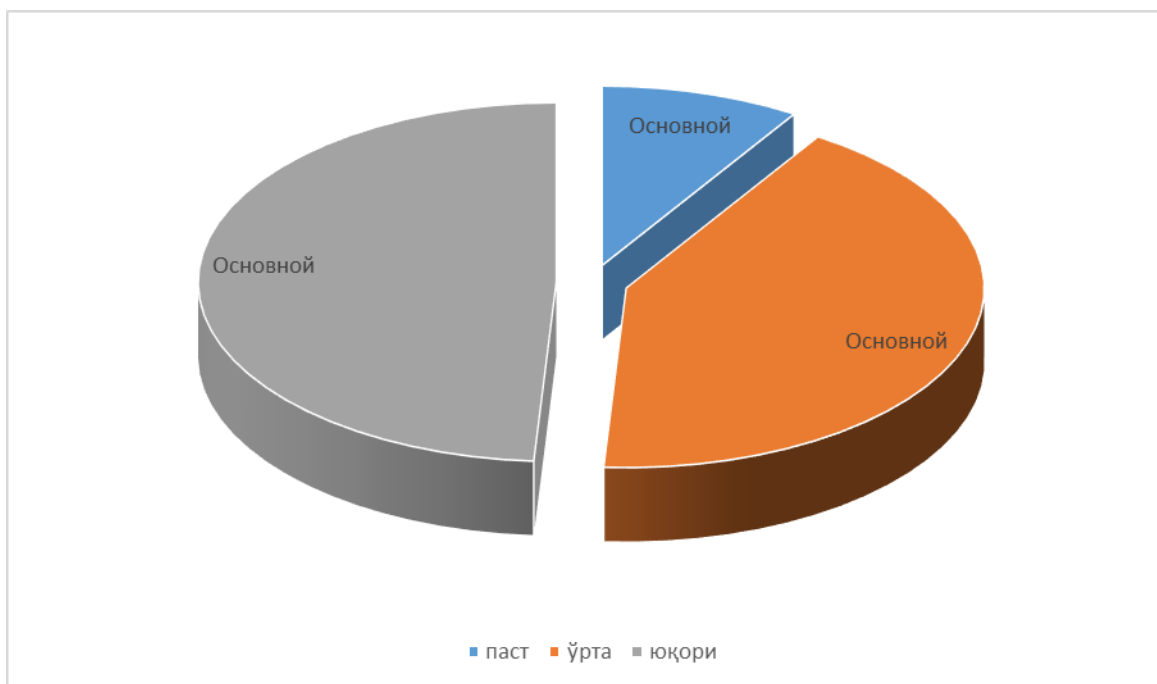
I-jadval

Sog'lom kishilarda kommunikativ tolerantlikning ifodalanganligi va variativlik xususiyatlari

№	Kommunikativ tolerantlik xususiyatlari	X	Ox
	Individuallikni qabul qila olmaslik	6,49	4,00
	O'z fikrini "etalon" sifatida qo'llash	6,28	4,39
	Suhbatdoshni idrok etishdagi konservatizm, kategoriya	7,66	4,45
	Yoqimsiz taassurotlarni yashirish yoki yumshata olmaslik	6,9	3,46
	Sherigini muloqot bo'yicha "qayta tarbiyalashga" moyillik	6,79	3,31
	Sherigini "o'ziga moslashtirish"ga intilish	7,84	4,81
	Xatolarni kechira olmaslik	9,13	4,43
	Bo'layotgan noqulayliklarga toqat qila ololmaslik	8,81	4,66
	Muloqotda moslashuvning past darajasi	5,65	4,08
	Kommunikativ tolerantlikning umumiy darajasi	57,55	19,91

V.V. Boykoning metodikasi tavsifiga muvofiq ravishda tolerantlik xususiyatlarining ifodalanganlik darajalari: yuqori (0-5 ball), o'rta (5-10 ball), past (10-15 ball), shuningdek, kommunikativ tolerantlikning umumiy ko'rsatkich darajalari aniqlandi: 0-45 ball – yuqori daraja, 45-90 ball – o'rta, 90-135 past.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, sog'lom kishilarning kommunikativ tolerantligi umumiy ko'rsatkichi o'rtacha darajada ifodalangan. Bu shuni anglatadiki, umuman olganda, ular o'rtacha tolerantlik, atrofdagi odamlarga nisbatan sabrlilikni namoyon etishadi va kommunikativ vaziyatlarda ular turli xil munosabatlarni namoyon qilishlari mumkin: dialogga va sherikning individualligini tushunishga yoki rad etishga moyillik. Sog'lom kishilar tarkibidagi turli darajada kommunikativ tolerantlikka ega bo'lganlarning foiz munosabatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, respondentlarning aksariyati (49%) boshqalar bilan o'zaro ta'sirda tolerantlikning o'rta darajada ifodalanganligi bilan xarakterlanadi (rasm).

Rasm. Turli darajadagi kommunikativ tolerantlikka ega bo'lgan sog'lom respondentlar foizi

Barcha sub'ektlarning katta qismi (42%) muloqotda yuqori tolerantlikka ega, boshqa shaxsning o'ziga xosligini qabul qila oladi, boshqa turmush tarzi va pozitsiyalariga qiziqish ko'rsatadi, o'z xususiyatlaridan farqli bo'lgan odamlar bilan hamkorlikni o'rnatish va qo'llab-quvvatlashga tayyor. Respondentlarning atigi 9 foizi ijtimoiy ko'pchilikdan farq qiladigan boshqa odamlarga nisbatan murosasizlikni namoyish etadi. Bu shuni ko'rsatadiki, jamiyatda umume'tirof etilgan me'yordan aniq farqlarga ega bo'lgan odamlar bilan o'zaro munosabatlarda, agar ularning xatti-harakatlari umuminsoniy va gumanistik qadriyatlariga zid bo'lmasa ularga nisbatan salbiy ustanovkalar uchramaydi.

So'rovnomaning individual shkalalarini tahlil qilish tolerantlikning kommunikativ to'siqlari yanada aniqroq bo'lgan o'zaro ta'sir tomonlarini aniqlashga imkon beradi. Bu muloqot sherigining xatolarini, boshqalarning noqulayliklariga va konservatizmga nisbatan murosasizlikni, suhbatdoshni idrok etishda qat'iylikni kechira olmaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu xususiyatlar ko'rish imkoniyati cheklangan kishilar bilan ijobiy aloqalarni o'rnatishga to'sqinlik qilishi mumkin. Yuqorida ifoda etilgan stereotipik g'oyalarga muvofiq, imkoniyati cheklangan kishilar ko'pincha kommunikativ xatolarga yo'l qo'yadilar, jismoniy va ruhiy noqulayliklarni boshdan kechiradilar.

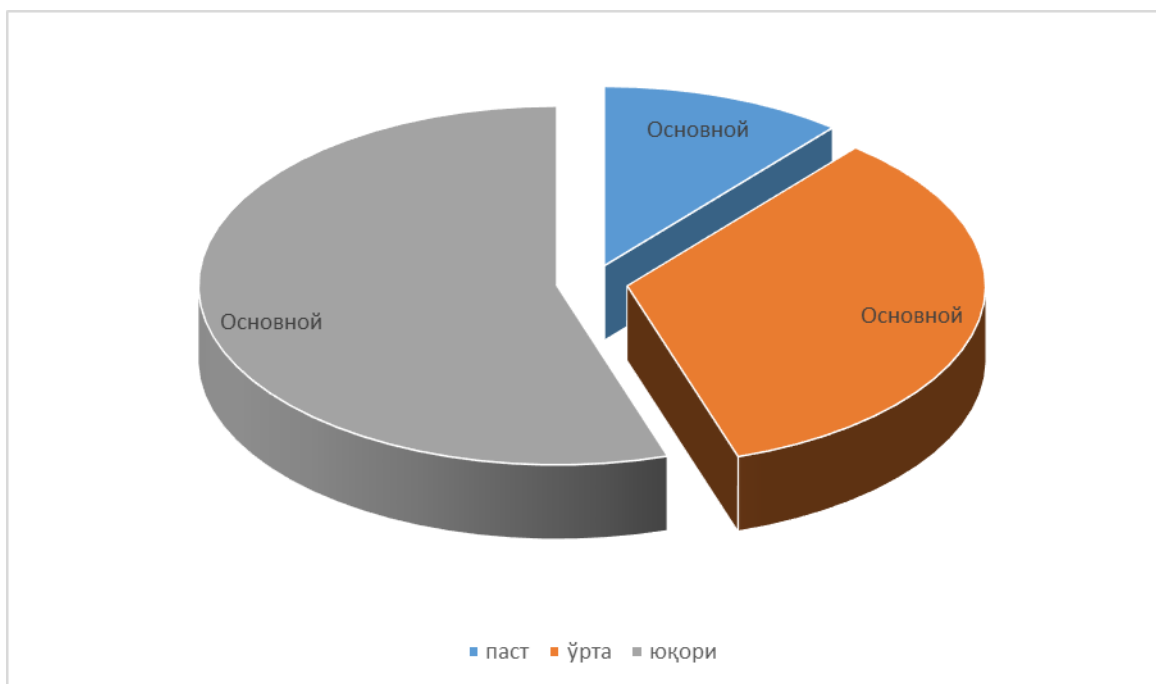
Ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarda tolerantlik xususiyatlarining o'rtacha qiymatlari tahlili shuni ko'rsatdiki, ular rivojlanishning o'rtacha va yuqori darajasida. Shu bilan birga, umumiy tolerantlik indeksi, garchi u o'rtacha darajada bo'lsa-da, ko'radigan odamlarnikiga qaraganda bir oz yuqori. Ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarda tolerantlikning eng kam uchraydigan to'siqlari – bu qayta tarbiyalash va muloqot sherigini “o'zlari uchun qulay” qilish tendensiyasi, suhbatdoshning noqulayligiga toqat qilmaslik, muloqotdagi nomuvofiqlik, ya'ni, boshqa odamlar bilan o'zaro aloqada ko'rish imkoniyati cheklangan kishilar va ko'zi ojiz odamlar suhbatdoshni o'zi kabi qabul qilishga moyil, ularning pozitsiyasini yoki aloqa stereotiplarini o'rnatishga intilmaydilar, kommunikativ moslashuvchanlikni namoyon etadilar.

2-jadval

Ko'rish qobiliyati zaiflarning kommunikativ tolerantlik xususiyatlari ifodalanganligi va o'zgaruvchanligi.

№	Kommunikativ tolerantlik xususiyatlari	X	ox
1	Individuallikni qabul qila olmaslik	7,13	3,99
2	O'z fikrini qolip sifatida qo'llash	6,63	4,3
3	Konservatizm, suhbatdoshni idrok etishdagi kategoriyaviylik	7,56	4,1
4	Noxush taassurotlarni yashirish yoki yumshata olmaslik	7,63	4,5
5	Muloqot sherigini “qayta tarbiyalash”ga moyillik	5,63	3,75
6	Sherigini o'zidan uzoqlashtirishga intilish	5	3,55
7	Xatolarni kechira olmaslik	5,3	4,67
8	Atrofdagilar yuzaga keltirayotgan noqulayliklarga chidamsizlik	5,9	4,4
9	Muloqotga moslashishning past darajasi	5,13	2,96
10	Kommunikativ tolerant umumiy darajasi	47,91	18,4

Turli darajadagi umumiy kommunikativ tolerantlikka ega bo'lgan ko'rish qobiliyati zaif odamlarning foizlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning aksariyati tolerant muloqotga o'rta ifodalangan munosabatda bo'lishadi (quyidagi rasm). Ko'rish qobiliyati zaif odamlarning sog'lomlarga qaraganda bir oz kamroq soni (34%) yuqori kommunikativ tolerantlikka ega.

Rasm. Ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarning turli kommunikativ tolerantlik darajasining foiz munosabati

Sog'lom va ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarning kommunikativ tolerantligi namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun o'rtacha ko'rsatkichlardagi statistik jihatdan ahamiyatli farqlarni tahlil qilishga murojaat qilaylik.

3-jadval

Sog'lom va ko'zi o'jiz odamlarda kommunikativ tolerantlikning o'rtacha ko'rsatkichlaridagi sezilarli farqlar

Intolerantlik ko'rsatkichlari	Sog'lom	Ko'rish i.ch.	T	R (%)
Muloqot sherigini "o'zidan uzoqlashtirishga" intilish	6,84±3,81	4,00±2,55	2,94	5
Xatolarni kechira olmaslik	8,13±3,43	4,30 ± 3,67	3,81	0,1
Noqulaylikka chidamsizlik	7,81±3,66	4,90±3,40	2,87	1

Jadvalda keltirilgan natijalarga ko'ra, tolerantlikning uchta ko'rsatkichida statistik jihatdan sezilarli farqlarni kuzatish mumkin. Bundan tashqari, shuni ta'kidlash kerakki, ko'rish qobiliyati past odamlarning tolerantligi odatdagi odamlarga qaraganda yuqori, ammo bu ko'rsatkich statistik ahamiyatga ega darajaga yetib bormaydi. Shunday qilib, ko'rish qobiliyati past bo'lgan odamlarda past ko'rsatkichlar (mos ravishda tolerantlikning yuqori darajasi) quyidagi shkalalar bo'yicha kuzatiladi: sherikni qayta tiklash va qayta tarbiyalash tendensiyasi; sheriklarni o'zlariga moslashtirish tendensiyasi; o'z xatolari uchun boshqalarni kechira olish qobiliyati, noqulayliklar va inkulturativ stereotiplar (kursiv bizniki).

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ko'rish imkoniyati cheklangan respondentlar "sheriklarini o'zidan uzoqlashtirish" shkalasi bo'yicha olingan yuqori ball muvofiq ravishda ushbu tendensiyada kam ifodalangan. Buni umuman insonga o'z atrofidagilarini o'ziga moslashtirish xosligi bilan izohlash mumkin. Zamonaviy shaxsda boshqa kishilarni boshqarishga moyillik ko'proq kuzatiladi. Ko'rish imkoniyati cheklangan kishilar esa barcha narsalar sog'lomlarga mo'ljallangan jamiyatda o'zleri boshqa kishilarga moslashishiga to'g'ri keladi. Shu sababli bu shkala bo'yicha ko'rish imkoniyati cheklangan kishilar va ko'rishda nuqsoni bo'lgan respondentlarda nisbatan yuqori kommunikativ tolerantlik ifodalangan.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslar doim o'ziga qaratilgan noto'g'ri ifodalar, atrofidagilarning ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarni tushunmasliklariga to'qnash keladi va bu noqulay vaziyatlar, ba'zan ko'zda tutilmagan salbiy hodisalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu holat vaqt o'tgani sari imkoniyati cheklanganlarning o'ziga ham me'yordagi holat sifatida qabul qilina boshlaydi, bunday holatlarga nisbatan sabrli munosabat paydo bo'ladi. Bizningcha, ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarning sog'lom kishilarga nisbatan boshqalarni kechira olish, noqulayliklarga nisbatan bardoshlilik aynan mana shunga bog'liq.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ko'rish imkoniyati cheklangan kishilarning kommunikativ tolerantlikning "o'zidan sheriklarni uzoqlashtirishga moyillik" va "boshqalarni kechira olish" shkalalari bo'yicha nisbatan past ko'rsatkichi, bir tomondan, imkoniyati cheklanganlarning sog'lom kishilar jamiyati sharoitlariga moslashganlik natijasi sanaladi. Boshqa tomondan, olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ko'rish imkoniyati cheklangan kishilar jamiyat va sog'lom kishilar bilan teng huquqli o'zaro ta'sirga tayyorligidan dalolat beradi. Ularga sabr-toqat, muloqotdagi bebahollik, tushunishga intilish va individuallikni qabul qilish xos. Muloqotda me'yor ko'rish qobiliyatiga ega odamlar ko'proq ijtimoiy stereotiplarga, tajriba jarayonida ishlab chiqilgan "to'g'ri" xatti-harakatlar va boshqa odamlarning "me'yoriy" xususiyatlari haqidagi g'oyalarga asoslanadi. Muloqot sheriklarining baholashlaridagi bunday qat'iylik, muloqot qilish uchun "qulay" odamlar bilan muloqot qilish istagi imkoniyati cheklanganlarni jamiyatga integratsiyalashuvining ijtimoiy-psixologik to'sig'ini yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Sh.M.Mirziyoyev. 3 dekabr — Xalqaro nogironlar kuni munosabati bilan O'zbekiston xalqiga murojaati. 2021.
2. Ярская-Смирнова Э.Р. Нераренстии или мультикультурализм //Высшее образование в России. 2001. - 110 с.
3. Литвак А. Г Психология Оленых и слабовидящих, СПб. ИЗ-во РГПУ им. А. И Герцена, 1998. – 271 с.

4. Сорокин В.М. Специальная психология. СПб, 2003. – 194 с.
5. Karimova V.M, Shamsiev U.B. Family holding is a psychological mechanism of socialization of a child/ Вестник интегративной психологии// Журнал для психологов. Вып. 25./ Под ред. В.В.Козлова, Ш.Р. Баратова, М.Н.Усмановой. – Бухара - Ярославль: МАПН, 2022. – 263 б.
6. Tokhirova M., Socio-psychological factors of socialization of persons with disabilities/ Вестник интегративной психологии// Журнал для психологов. Вып. 25./ Под ред. В.В.Козлова, Ш.Р. Баратова, М.Н.Усмановой. – Бухара - Ярославль: МАПН, 2022. – 263 б.
7. Tokhirova M., Psychocorrection of personal factors that impede the socialization of persons with visual impairments American Journal of Research in Humanities and Social Sciences ISSN (E): 2832-8019 Volume 17,| Oct., 2023-78/b.
8. Shamsiev O‘.B. Oilaviy munosabatlar tizimida bolaning o‘zini-o‘zi anglash jarayoni O‘quv-uslubiy qo‘llanma “Mumtoz so‘z” nashriyoti, 2012 yil, 52-bet./ <https://ppmedu.jdpu.uz/index.php/ppmedu/article/download/8875/6214>
9. Shamsieva M.B. Bilingval bolalar nutqining psixolingvistik tadqiqi. Avtoreferat. Andijon 2022/ https://www.researchgate.net/publication/374530269_bilingval_bolalar_nutqining_psixolingvistik_tadqiqi